

«ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ» ԹԵՄԱՆ ԵՊՀ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ 2009-2013 ԹԹ.
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի հիման վրա ԵՊՀ ռեկտոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Արամ Միմոնյանի գլխավորությամբ 2008 թ. հիմնադրվեց ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը (այսուհետև՝ ՀՀԻ), որն ընդգրկում է մեկ կենտրոն, երկու լաբորատորիա և վեց բաժին՝ «Աղբբեջանագիտության հայկական կենտրոն», «Աղբբյուրագիտության բաժին», «Բ. Հարությունյանի անվան Հայաստանի պատմական աշխարհագրության և քարտեզագրության լաբորատորիա», «Հայ-օսմանական առնչությունների բաժին», «Հնագիտական հետազոտությունների լաբորատորիա», «Վիրտուալ հայագիտության և տեղեկատվության բաժին», «Հայ-վրացական առնչությունների բաժին», «Հայ-քրդական առնչությունների բաժին», «Ցեղասպանագիտության բաժին»:

Հայոց ցեղասպանության թեման մեծ տեղ է զբաղեցնում ինստիտուտի շատ ստորաբաժանումների հետազոտություններում, իսկ Ցեղասպանագիտության բաժնի համար այն հիմնական հետազոտությունների առանցքն է կազմում: Քննարկվող ժամանակահատվածում Ցեղասպանագիտության բաժնի աշխատակիցները, բազմաթիվ հոդվածներից բացի, հրատարակել են տասներեք գիրք, որոնք հիմնականում նվիրված են հայկական ազատագրական շարժումների, 1909 թ. կիլիկյան կոտորածների, 1922 թ. Զյուլոնիայի աղետի, եվրոպական պետությունների քաղաքականության, ինչպես նաև Հայոց ցեղասպանության՝ ֆրանսիական և գերմանական պատմագրության հիմնախնդիրներին: Հայոց ցեղասպանության պատմությանն ուղղակիորեն առնչվում են հայկական ազատագրական շարժումների հիմնահարցերը, որոնք գիտական մանրագնին քննության է ենթարկել ՀՀԻ-ի տնօրենի գիտական գծով խորհրդական, ակադեմիկոս Հրաչիկ Միմոնյանն իր հինգհատորանոց մնայուն մենագրությունում¹:

1909 թ. կիլիկյան կոտորածները երկար ժամանակ դուրս էին մնացել Հայոց ցեղասպանության պատմությունն ուսումնասիրողների տեսադաշտից: Դրանց համակողմանի քննությանն է նվիրված Հ. Միմոնյանի մենագրու-

¹ Տե՛ս **Միմոնյան Հ.**, Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք I-V, Երևան, 2003-2013: Մույն ուսումնասիրության III-V հատորները լույս են տեսել 2009-2013 թթ.:

թյունը¹, որը լույս է տեսել նաև անգլերեն թարգմանությամբ²: Արժանահավատ տարատեսակ սկզբնաղբյուրների վերլուծության հիման վրա հեղինակը հայտնում է իրատեսական և համոզիչ կարծիքներ կիլիկյան կոտորածների կնճռոտ հիմնախնդիրների վերաբերյալ: Հիշարժան են, մասնավորապես, Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ ի սկզբանե բազմիցս տարակարծությունների տեղիք տված՝ կիլիկյան կոտորածների կազմակերպիչների բացահայտման վիճահարույց խնդրին առնչվող նրա մեկնաբանությունները: Կիլիկիահայության բնաջնջման պատասխանատվությունը հեղինակն իրավամբ վերագրում է երիտթուրքական վարչակարգին:

Մինևս այն տեսակետն է սատարում նաև Ցեղասպանագիտության բաժնի ղեկավար, պատմական գիտությունների դոկտոր Վարուժան Պողոսյանը 1909 թ. կիլիկյան կոտորածների՝ ֆրանսիական պատմագրությանը նվիրված գրքում³: Նրա մեկ այլ մենագրություն նվիրված է XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբի ֆրանսիական պատմագրության և հասարակական-քաղաքական մտքի՝ Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլի (1894-1908) ուսումնասիրության վերլուծությանը⁴: Հեղինակը անդրադարձել է ֆրանսիական պատմագրության կայացման և զարգացման առանձնահատկություններին, առաջին անգամ բացահայտել XIX դարի 90-ական թվականներին Ֆրանսիայում ձևավորված՝ Հայոց ցեղասպանության ժխտողական ուղղության ակունքները:

ՀՀԻ-ի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների դոկտոր Աշոտ Հայրունիին մանրամասնորեն և համակողմանիորեն քննական վերլուծության է ենթարկել 1918 թ. Գերմանիայի արտաքին քաղաքականությունը Հայկական հարցում⁵:

Ինստիտուտի աշխատանքներում մեծ տեղ է հատկացվել Հայոց ցեղասպանության պատմության մի շարք արժանահավատ սկզբնաղբյուրների հրատարակություններին և վերահրատարակություններին, որոնց մի մասը նվիրված է 1922 թ. սեպտեմբերին Մուստաֆա Բեմալի կազմակերպած՝ Զմյուռնիայի քրիստոնյա բնակչության ոչնչացմանը, որի գոհն են դարձել ավելի քան հարյուր հազար քրիստոնյա, այդ թվում՝ շուրջ երեսուն հազար հայ:

Վ. Պողոսյանի աշխատասիրությամբ լույս է ընծայվել Զմյուռնիայի կոտորածին նվիրված՝ անգլերեն և ֆրանսերեն փաստաթղթերի և նյութերի ժո-

¹ Տե՛ս **Միմոնյան Հ.**, Հայերի զանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում (1909 թ. ապրիլ), Երևան, 2009:

² Տե՛ս **Simonyan H.**, The Destruction of Armenians in Cilicia, April 1909, London, 2012.

³ Տե՛ս **Պողոսյան Վ.**, 1909 թ. հայկական կոտորածները Կիլիկիայում ֆրանսիական պատմագրության գնահատմամբ, Երևան, 2009:

⁴ Տե՛ս **Պողոսյան Վ.**, Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլը ֆրանսիական պատմագրության և հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ (XIX դարի վերջ – XX դարի սկիզբ), երկրորդ, բարեփոխված հրատարակություն, Երևան, 2011:

⁵ Տե՛ս **Հայրունի Ա.**, Հայկական խնդիրը Գերմանիայի արտաքին քաղաքականության մեջ 1918 թվականին, Երևան, 2013:

դովաճու, որն ընդգրկում է եվրոպացի և հայ ականատեսների հուշեր, անգլիական մամուլի հաղորդագրություններ, նաև արխիվային որոշ վավերագրեր¹: Նա վերահրատարակել է նաև Զմյուռնիայի կոտորածին նվիրված ֆրանսիացի լրագրող Ռենե Պյոյի՝ 1922 թ. և 1923 թ. Փարիզում լույս ընծայած «Զմյուռնիայի վախճանը», «Զմյուռնիայի վերջին օրերը» երկու արժեքավոր գրքույկները²: Պյոն անկողմնակալ ներկայացրել է Զմյուռնիայում և արվարձաններում ծավալված՝ քրիստոնյաների կոտորածների պատկերը: Սույն հրատարակության մեջ գետեղված է նաև Պյոյի առաջին գրքույկի՝ Վ. Պողոսյանի իրականացրած հայերեն թարգմանությունը: Օսմանյան կայսրության պատմության, թուրքական լծի տակ հեծող հպատակեցված այլազգի ժողովուրդների, մասնավորապես արևմտահայության ծանր կացության և Հայոց ցեղասպանության բազում էական հիմնահարցեր արտացոլվել են ֆրանսիացի ռազմական գործիչ, մինչև 1914 թ. Կոստանդնուպոլսում աշխատանքային գործունեություն ծավալած, ֆրանսիական ռազմական առաքելության անդամ Հ. Սենյոբոսի՝ «Թուրքեր և Թուրքիա» վերնագրով գրքում³: Հեղինակն անաչառորեն բացահայտել է թուրքերի հավաքական բարբարոսական մտածողությունը և այլազգիների հանդեպ նրանց այլատյաց քաղաքականությունը, ի ցույց դրել Օսմանյան կայսրության՝ իբրև ցեղասպան պետության դիմագիծը, ապացուցել օսմանյան տարբեր վարչակարգերի կողմից հայ ժողովրդի բնաջնջումը պետական քաղաքականության մակարդակով: Հաշվի առնելով նրա հուշերի կարևորությունը և այժմեականությունը՝ Վ. Պողոսյանն իրականացրել է դրանց վերահրատարակությունը:

Վ. Պողոսյանը հրատարակել է նաև «Համիդյան կոտորածները ֆրանսիացի ժամանակակիցների հրապարակային ելույթներում» ժողովածուն, որն ամփոփում է XIX դարի 90-ական թվականներին ֆրանսիացի գործիչների ելույթները՝ նվիրված Օսմանյան կայսրությունում սանձազերծված հայկական կոտորածներին⁴: Հեղինակների թվում են ականավոր պատմաբաններ Ալբեր Վանդալը, Անատոլ Լերուա-Բոլիոն և այլք, որոնց գերակշռող մասը բացահայտել է արևմտահայության զանգվածային բնաջնջումը պետական քաղաքականության մակարդակով և անարգանքի սյանը գամել կոտորածների կազմակերպիչ Աբդուլ Համիդ II-ին:

Ցեղասպանագիտության բաժնի կրտսեր գիտաշխատող Էվելինա Մակարյանը պրոֆեսոր Դորա Մաքայանի հետ թարգմանել և հրատարակել է Վիլիելմ Բաումի «Թուրքիան և նրա քրիստոնյա փոքրամասնությունները»⁵ և

¹ Տե՛ս **Poghosyan V.**, La catastrophe de Smyrne de 1922 (recueil de documents), Erevan, 2011.

² Տե՛ս **Puaux R.**, La mort de Smyrne. Les derniers jours de Smyrne, Erevan, 2012.

³ Տե՛ս **Capitaine Seignobosc H.**, Turcs et Turquie, Erevan, 2013.

⁴ Les massacres hamidiens à travers le prisme des conférences des contemporaines français, Erevan, 2013.

⁵ Տե՛ս **Բաում Վ.**, Թուրքիան և նրա քրիստոնյա փոքրամասնությունները. Անցյալը-Ցեղասպանությունները- Ներկան, թարգմ.՝ Դ. Մաքայան, Է. Մակարյան, Երևան, 2010:

Յակոբ Քյունցլերի «Արյան և արցունքի երկրում»¹ աշխատությունները: Ավելին, պրոֆեսոր Սաքայանը հայերենով² և միաժամանակ անգլերեն թարգմանությամբ վերահրատարակել է մայրական կողմից իր պապի՝ զմյուռնիացի Կարապետ Խաչերյանի օրագիրը, որում ամփոփված են Զմյուռնիայի հայերի և հույների կոտորածների մասին ականատեսի նոթերը, որոնք աղբյուրագիտական անժխտելի նշանակություն ունեն:

Ինստիտուտի առանձին ստորաբաժանումներ ևս հիշյալ ժամանակահատվածում իրենց գիտահետազոտական գործունեության բնույթի շրջանակներում ուսումնասիրել են հայոց ցեղասպանության տարաբնույթ խնդիրներ:

ԵՊՀ ռեկտոր, ՀՀԻ տնօրեն և աղբյուրագիտության բաժնի ղեկավար Արամ Սիմոնյանի խմբագրությամբ ու առաջաբանով տպագրվել է Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմությանը նվիրված՝ 1998-2007 թթ. լույս ընծայված ռուսալեզու գրականության արժեքավոր մատենագիտությունը, որը կազմել է երջանկահիշատակ Էմմա Բաբայանը³: Նույն լաբորատորիայի գիտաշխատող, բանասիրական գիտությունների թեկնածու Սուսաննա Գևորգյանը հայերենից էսպերանտերեն է թարգմանել գերմանացի գրող Է. Հիլզենրաթի «Վերջին մտքի հեթիաթը» վեպի առաջին մասը⁴:

Հայ-օսմանական առնչությունների բաժնի ղեկավար, բանասիրական գիտությունների թեկնածու Լուսինե Սահակյանը թեմայի շրջանակներում հրատարակել է «Տեղանունների թուրքացումն Օսմանյան կայսրությունում և Հանրապետական Թուրքիայում» աշխատությունը⁵: Բազմաթիվ փաստերի համադրմամբ հեղինակը ներկայացնում է Թուրքիայի տարբեր վարչակարգերի ժամանակ Արևմտյան Հայաստանի զանազան հայկական տեղանունների թուրքացման պատմությունը: Սահակյանի մյուս ուսումնասիրությունը, որը հեղինակը գրի է առել Արևմտյան Հայաստանի մի շարք շրջաններում կատարած դաշտային հետազոտական աշխատանքների ժամանակ հավաքած նյութերի վերլուծության հիման վրա, նվիրված է Համշենի մանրատեղանուններին⁶:

«Բ. Հարությունյանի անվան Հայաստանի պատմական աշխարհագրության և քարտեզագրության լաբորատորիա»-ի գիտաշխատողները թեմային պատմաաշխարհագրական և քարտեզագրական իրենց հետազոտություններում Հայոց ցեղասպանության բավականին մեծ տեղ են հատկացրել: Սկսած եր-

¹ Տե՛ս Քյունցլեր Յ., Արյան և արցունքի երկրում, թարգմ.՝ Դ. Սաքայան, Է. Մակարյան, Երևան, 2011:

² Տե՛ս Սաքայան Դ., Զմյուռնիա 1922. Բժիշկ Կարապետ Խաչերյանի օրագիրը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության-թանգարան ինստիտուտ, 2005:

³ Տե՛ս Армянский вопрос и геноцид армян. Библиография на русском языке (1998-2007 гг.). Составитель Э. Бабалян. Ответственный редактор и автор предисловия А. Г. Симонян, Ереван, 2009:

⁴ Տե՛ս Hilzenrat E., La Fabelo de la lasta penso. Romano. Libro unua, Erevan, 2013.

⁵ Տե՛ս Sahakyan L. S., Turkification of the Toponyms in the Ottoman Empire and the Republic of Turkey (անգլերեն, հայերեն, ռուսերեն), Montreal, 2010.

⁶ Տե՛ս Սահակյան Լ. Ս., Համշենի մանրատեղանունները (հայերեն, թուրքերեն, ռուսերեն), Երևան, 2012:

ջանկահիշատակ Բաբկեն Հարությունյանից՝ լաբորատորիայի գիտաշխատողները պատրաստել են թեմային առնչվող քարտեզներ թե՛ լաբորատորիայի համահավաք ատլասներում և ինստիտուտի համապատասխան հետազոտություններում, թե՛ առանձին հրատարակություններում զետեղելու համար: Այսպես, լաբորատորիայի նախկին ղեկավար, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, Բաբկեն Հարությունյանի ընդհանուր խմբագրությամբ, մասնակցությամբ լաբորատորիայի ներկայիս ղեկավար Վարդան Մխիթարյանի և կրտսեր գիտաշխատող Գեղամ Բաղայանի, լույս տեսած «Հայաստանի պատմության ատլաս»-ի Բ¹ և Գ² մասերում ներառված բազմաթիվ քարտեզներից հարկ է հիշատակել «Ադանայի և Կիլիկյայի հայության կոտորածները 1909 թ.», «Արևելյան («Հայկական») լեզեռնի մարտական գործողությունները և Արարայի ճակատամարտը», «Արևմտահայ գաղթականությունը և հայ որբերը Հայաստանի Հանրապետությունում (1919-1920 թթ.)», «Արևմտահայության վերադարձը և երկրի վերաշինումը (1917 թ.)», «Արևմտահայությունը 19-րդ դ. 70-ական թթ. (Էթնիկական քարտեզ)», «Էրզրումի գործողությունները (օպերացիա)», «Կիլիկիա, Կիլիկիայի հայությունը և մուսալեռցիները 1919-1921 թթ.», «Կոտորածներն Արևմտյան Հայաստանում 1894-1896 թթ.», «Հայ-թուրքական սահմանագիծն՝ ըստ Սևրի պայմանագրի (10.08.1920) և ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճռի (22.09.1920)», «Մուսա լեռան 40 օրը», «Մասունի 1894 թ. ապստամբությունը», «Սարիղամիշի գործողությունները (օպերացիա)», «Վանի հերոսական ինքնապաշտպանությունը (07.04-06.05.1915 թ.)»:

Իր հերթին լաբորատորիայի կրտսեր գիտաշխատող Գեղամ Բաղայանը այլ հեղինակների հրատարակություններում ու առանձին քարտեզների տեսքով պատրաստեց «Սպորտը Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան կայսրության հայաբնակ վայրերում (1900-1922 թթ.)» (Հայկ Դեմոյանի «Հայկական սպորտը և մարմնակրթությունը Օսմանյան կայսրությունում» ալբոմ-մենագրություն, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, Երևան, 2009), «Հայոց ձոր (20-րդ դ. սկիզբ)» (Երվանդ Կյուրեղյան, Իմ հուշերի ճանապարհով, «Արարատ» ռազմավարագիտական կենտրոն, Երևան, 2009), «Երվանդ Կյուրեղյանի մարտական ուղին (1906-1922 թթ.)» (Երվանդ Կյուրեղյան, Իմ հուշերի ճանապարհով, «Արարատ» ռազմավարագիտական կենտրոն, Երևան, 2009), «Մուշ-Տարոնը 1914 թ. դրությամբ, մասշտաբ 1:160 000, «Տիգրան Մեծ» հրատ., Երևան, 2010», «Մասունը 1914 թ. դրությամբ, մ. 1:160 000, «Տիգրան Մեծ» հրատ., Երևան, 2010» քարտեզները:

Ինստիտուտը, բացի իր գիտաշխատողների աշխատանքներից, իրականացնում է նաև այլ գիտնականների՝ Հայոց ցեղասպանության համար կարևոր նշանակություն ունեցող հրատարակություններ: 2011 թ. ՀՀԻ-ի աջակցությամբ լույս է տեսել նաև անվանի իսպանացի գրող Գոնսալո Էդուարդո

¹ Հայաստանի պատմության ատլաս, Բ մաս, Երևան, 2008:

² Հայաստանի պատմության ատլաս, Գ մաս, Երևան, 2012:

Գուարչի «Հայոց կտակը» գիրքը¹: Այս երկը նվիրված է Հայոց ցեղասպանության թեմային և առանձնահատուկ է այն առումով, որ օտարազգի հեղինակը ջանացել է ներկայացնել հայերի ողբերգությունը և ցույց տալ թուրքական ժխտողականության դրդապատճառները:

Խնդրո առարկա թեմայի շուրջ ինստիտուտում իրականացվող գիտահետազոտական աշխատանքներին զուգահեռ հավելվեց նաև կրթական բաղադրիչը. ինստիտուտի կազմում 2013 թ. սեպտեմբերից մեկնարկեց «Ցեղասպանագիտություն» մագիստրոսական ծրագիրը²: Առաջին անգամ հայկական բարձրագույն կրթության հարթակում ՀՀԻ-ն նախաձեռնեց նմանօրինակ ծրագիր, որին մասնակից դարձան ոչ միայն ԵՊՀ հումանիտար ֆակուլտետների, այլ նաև ՀՀ ԳԱԱ հայագիտության և հասարակական գիտությունների բաժանմունքի մի շարք ինստիտուտների, առաջին հերթին Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի մասնագետները:

Այսօրինակ գիտակրթական գործունեության արդյունավետության գործակիցը ավելի բարձրացնելու համար Վիրտուալ հայագիտության և տեղեկատվության բաժինը ՀՀԻ պաշտոնական կայքի³ և վեց հայագիտական համացանցային նախագծերի⁴ կողքին մշակեց նաև Հայոց ցեղասպանության թեմային նվիրված հայագիտական համացանցային պաշար⁵, որը կոչված է ներկայացնելու կայքի եռալեզու (հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն) բաժիններում պարբերաբար համալրվող գրքեր, գիտահետազոտական և հանրագիտարանային հոդվածներ, քարտեզներ, փաստաթղթեր, լուսանկարներ, տեսանյութեր և այլ բնույթի տեղեկատվական նյութեր: Կարևոր է ընդգծել, որ բաժինը թեմայի շուրջ հեղինակներից ու գրադարաններից ստացվող նյութերի էլեկտրոնային տարբերակներից բացի նախաձեռնել է լայնամասշտաբ թվայնացման աշխատանքներ, որոնք վերջնական հանգրվանում բացարձակ անվճար և ընկալելի մատուցմամբ հասանելի են դառնում համացանցային օգտատերերին:

Ինստիտուտի աշխատակիցները շարունակում են իրենց ուսումնասիրությունները վերոհիշյալ ասպարեզներում: Մեծ եղեռնի հարյուրամյակին ընդառաջ նրանք գիտական հանրության դատին կհանձնեն նոր ուսումնասիրություններ, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուներ, օտար սկզբնաղբյուրների և արտասահմանյան հեղինակների արժեքավոր գրքերի վերահրատարակություններ, ինչպես նաև կունենանք առաջին ցեղասպանագետ շրջանավարտներ:

ՄՀԵԸ ՀՈՎՀԱՆՆԻՄՅԱՆ

¹ **Գուարչ Գ. Է.**, Հայոց կտակ (իսպաներենից թարգմանեց Մ. Սուքիասյանը), Երևան, 2011:

² Տե՛ս «Ցեղասպանագիտություն» ՄՕ դասատախտակը - <http://masters.armeniansgenocide.am/am/Schedule>:

³ Տե՛ս ՀՀԻ պաշտոնական կայքը - www.armin.am:

⁴ Տե՛ս ՀՀԻ վեց հայագիտական համացանցային նախագծերը - www.historyofarmenia.am, www.armeniaculture.am, www.armenianarchaeology.am, www.armenianreligion.am, www.armeniandiaspora.am, www.armenianlanguage.am:

⁵ Տե՛ս ՀՀԻ յոթերորդ հայագիտական համացանցային նախագիծը՝ նվիրված Հայոց ցեղասպանության թեմային - www.armeniansgenocide.am: